

Ki lehet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistória szerzője?

1. Egy, a régi magyar irodalommal foglalkozó barátom kérésére elsősorban részletes nyelvi egybevetések segítségével megpróbáltam eldönteni, hogy Heltai Gáspár-e a fordítója, illetve átdolgozója a Fortunatusról szóló 16. századi verses széphistóriának. A nyelvi egyezések ellenére bizonyos lényeges helyesírási eltérések miatt arra az eredményre jutottam, hogy valószínűleg nem Heltai a fordító, átdolgozó, hanem – mások véleményével megegyezően – valamely akkori protestáns pap, esetleg tanító (l. Szathmári 2008). Ezután merült fel a kérdés, hogy az ugyanabban az időben keletkezett, Telamon királyról szóló, szintén verses széphistóriának a szerzője nem lehet-e azonos a Fortunatúséval. Ez annál inkább jogos kérdés, mivel a Fortunatusról szóló széphistória is közli rövidebben Telamon király és fia, Diomedes történetét, a IV. részben, tizenegy versszakban. Megkísértem tehát ennek a feltevésnek is hasonló nyelvi egybevetésekkel utánajárni.

2. A vizsgálandó széphistóriának két szövegéről van tudomásunk. A nyomtatott kiadás címe, adatai: Szep Historiás ének az Telamon Királyról, És Az Ő Fiának Diomedes szörnyű haláláról. Ad Notam, Hatalmas wram etc. Nyomtatott Colosuárat Heltaj Gaspárné Műhelyébe 1578. Eszten-dőben. A másik szöveg az 1630-as évekbeli Széll Farkas-kódexben kéziratban maradt fent. Ennek címe, adatai: Ieles Szép Historia Egi Telamon Nevő Kiralirul Az Ő Egietlen Egi Fiarul És Egi Nestorcus Fűrds Catharista Nevő Lanniarul (RMKT. IX. 600). Egyébként Balassi Bálint is utal erre a széphistóriára, a Mire most barátom... kezdetű (Szerelem példái című) versében, amely 1578-ra keltezhető (RMKT. IX. 600). A két szöveg közötti fő különbség az, hogy a főszereplő lánynak, Kataristának az apja a nyomtatott kiadásban *varga*, a kéziratban pedig *fördős*. Minden bizonnyal az a szöveg az eredetibb, amelyben a *varga* szerepel. A két szöveg más-más forrásra mehet vissza. Ezek ismeretlenek. Mind a szövegek bonyolult összefüggését vizsgáló Reichard Piroska (Reichard 1910), mind az RMKT. 1990-es IX. kötetében (600–1) a szövegközlés bevezetője arra az eredményre jut, hogy alapszövegnek, egyúttal helyesebbnek, eredetibbnek a nyomtatottat kell tekintennünk. Magam is a nyomtatott szövegnek a Reichard Piroska közölte betűhív változatát (1910: 30–6) vizsgáltam.

Legalább röviden utalnom kell a széphistória és a Kádár Kata című népballada sokoldalú rokonságára, illetve ezek elemzésére. Valóban az alaptéma és számos, kisebb-nagyobb jelentőségű motívum megegyezik a két műben. Úgy látom azonban, hogy az idevágó elemzések (felsorolásukat és jellemzésüket l. RMKT. IX. 601–602; Reichard 1910: 199–210) átcúsztak a népballadák vizsgálatára, a széphistóriát illetően pedig jobbra bizonyítatlan és ilyenformán bizonytalan következtetésekre jutottak. Úgyhogy teljes mértékben Klaniczay Tibor megállapításával értek egyet: „...nem kellene erőltetett és filológiailag tarthatatlan érveléssel bizonyítani próbálni, hogy [...] a Telamon históriája a Kádár Katáról szóló népballada irodalmi átdolgozása” (idézi RMKT. IX. 601). Ezzel a kérdéskörrel tehát én nem foglalkozom.

3. Lássuk, hogyan vélekedtek a kutatók a tárgyalt széphistória szerzőjének a kilétéről. Ismeretlennek tartja (időrendben felsorolva) Reichard Piroska (1910: 37–8), Horváth János (1957²: 106), a Magyar irodalmi lexikon (1965. III. 319), Nemeskürty István (1972: 575) és a RMKT. (IX. 602). Egyedül Széll Farkas tételezte fel, hogy a Telamon szerzője Istvánfi Pál, a Volter és Grizeldisz írója. Emellett azonban nagyon kevés érv szól (l. Reichard 1910: 199–210), legfeljebb Istvánfinak valamelyes hatásáról lehet szó, amint Horváth János utal rá (1957²: 106).

Aztán figyelembe lehet még venni, amit az RMKT. IX. kötetbeli bevezetője (600) említ. A széphistória nyomtatott kiadásának az elején lévő két szakaszt ugyanis – amely a Széll Farkas-féle változatban nem szerepel – Heltai Gáspár írhatta. Heltai tudniillik a nyomtatandó művek kezdetét szeretne megváltoztatni. Ez viszont azt is jelentené, hogy a megmaradt kiadást megelőzhetne egy olyan változat, amely Heltai életében, azaz 1575 előtt készült, mert – folytatja a bevezető – „Heltainénak ilyen szövegváltoztató tevékenységéről nem tudunk, ő [...] legfeljebb egy-egy strófával megrövidíti a szöveget. Ezért lehetséges, hogy a nyomtatott kiadásból hiányzó öt szakaszt Heltainé hagyta ki” (RMKT. IX. 600).

A széphistória története egyébként nem eredeti, de hogy honnan vette át a szerzője, az szintén ismeretlen (a feltételezéseket l. RMKT. IX. 602–3).

4. De lássuk a viszonylag legszilárdabb fogódzót: a 16. századi nyelven íródott alapszöveget. A kérdés, árul-e el ez valamit a széphistória szerzőjéről. (Mint jeleztem, alapszövegnek a Reichard-féle betűhív közlést tekintem, helymegjelölésként tehát az ott szereplő sorszámot adom meg.)

A Telamon királyról szóló széphistóriát teljes egészében feldolgoztam. Először bemutatom a magán- és mássalhangzóknak, majd az alaktani jelenségeknek – a mai köz- és irodalmi nyelvtől eltérő, de a korabeli nyelvjárásra, nyelvhasználatra mindenképpen jellemző – legfontosabb sajátosságait. A hangtani jelenségeket a korábbi szokásokhoz híven szembenállásonként sorolom fel.

Magánhangzók

Labiális-illabiális megfelelés

ü-zés (*i*-vel szemben): Néhány szóban főhangsúlyos helyzetben jelenik meg: *dűczőlségből* (94. sor), *űgyekezetedben* (102. sor), *űdő* (331. sor, többször), *hűtőét* (312. sor).

ö-zés (*ē*-vel szemben): Igen gyenge *ö*-zés mutatkozik a szövegben: a *tesz*, *lesz*, *vesz* igék közül csupán az utóbbi fordul elő *ö*-vel: *el vőuéd* (323. sor), ugyancsak egy szóban szerepel szuffixum előtti *e* helyén: *űőköllék* (272. sor). Más esetben éppen az *ö* helyén áll *e*: *felőt* (116. sor), az *Ehőz* (6. sor) szóalakban meg a *-hőz* változat járul illabiális palatális tőhöz.

Zártság-nyíltság

u-zás (*o*-val szemben): Az egyetlen *csuda* szó képviseli több példában: *czudállya* (44. sor, többször), bár egyszer ez is *o*-val szerepel (54. sor).

í-zés (*é*-vel szemben): Igazi *í*-ző szóalakkal nem találkoztam. Egyedül az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelben kerül elő az *i* az *é* helyén: *íékiben* (92. sor, többször). Viszont *é* van a mai *í* helyén a *kín* és a *kíván* szóban: *ként* (340. sor), *kéuán* (48. sor, többször).

a-zás (*o*-val szemben): Két szóban szerepel, de szuffixumban: *Aranyas* (239. sor, többször), *álnak* (244. sor), egy esetben viszont *o* áll az *a* helyén: *álazato/on* (142. sor, többször).

ő-zés (*ű*-vel szemben): A *gyűrű* mindig *gyűrő* alakú (120. sor, többször) és az *-ű* melléknév-képző szintén: *Xantus neuő* vízben (216. sor).

Magánhangzók megnyúlása

Megnyúlik a *tesz*, *lesz*, *vesz*, *megy* többeli *e* hangja *é*-vé: *té/3* (147. sor), *lé/3en* (180. sor, többször), *vé/3i* (152. sor), *mégyen* (249. sor), továbbá a *nekem*, *velem* névmás valamennyi alakjában az első *e*: *Ennékem* (22. sor, többször), *vele* (86. sor, többször).

Mássalhangzók

Depalatalizációs jelenségek

gy > *d*: A *vagynak* szóalak következetesen *vadnac* (65. sor, többször).

ly > *l*: Általában *t* előtt következik be: *íemélt* (8. sor, többször), *fortélt* (102. sor), *helt* (208. sor, többször), *Királt* (283. sor, többször), *mihelten* (277. sor).

ny > *n*: Ez a változás *-ny* végű szavak meghatározott helyzetében tapasztalható: *Leánt* (42. sor, többször), *íegént* (160. sor, többször), *íegéníegnec* (164. sor, többször).

A szótagzáró *l* viselkedése

A *volna*, *hol*, *holt* mindig *ó*-val fordul elő: *vólna* (161. sor, többször), *hól* (252. sor), *hólta* után (326. sor, többször). Ezekkel kapcsolatban Benkő Loránd a következőt jegyezte meg: „A XVI. század közepétől kezdve [...] érdekes jelölési szokás jött divatba: [...] ékezzel látták el a hangsúlyos szótagokban az *l* + dentális zárhang előtt álló *o*, *ö* (*u*, *ű*) hangokat [...], de e jelölési mód [...] az élőbeszédben *l* nélkül, hosszú magánhangzóval ejtett szóalakoknak [...] a sajátos írásbeli kifejezése” (Benkő 1957: 95).

Mássalhangzónyúlás és -rövidülés

A mássalhangzók intervokális helyzetben – nemegyszer furcsállható módon (esetleg éppen német hatásra vallanak?) – igen gyakran megnyúlnak: *kedueleléséről* (3. sor), *Attyádnac* (22. sor, többször), *állazatos* (32. sor, többször), *léolla* (49. sor), *czuffolni* (71. sor), *keuéllyeket* (93. sor, többször), *melly helylyen* (253. sor). Viszont a múlt idő egyes szám harmadik személyében, a befejezett melléknévi igenévben, valamint határozóragos szóalakokban a szóvégi -tt-ből -t lesz: *miat történt* (4. sor, többször), *felőt* vala (116. sor), *fel ugrot* vala (220. sor, hasonló többször), nem *léeretet* engem (263. sor).

Hiátus és feloldása

Csupán egy szóban találtam az intervokális v helyén j-t: *Buiárokat* (281. sor).

Alaktani jelenségek

Szóképzés

Az -ul igeképző fordul elő egy példányban -ól alakban: *tanóľhatnac* (5. sor).

Fokozás

A középfok jele -b, egyetlen példa: *Iob* immáron (302. sor).

Határozóragok

A -ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től kivétel nélkül ilyen formában található. A mai -ba, -be helyett sokszor -ban, -ben áll (persze ez már a vonzatok kérdése is): Nékem el kel mennem [...] az *Hadban* (122. sor), *léékiben* űlteti (195. sor), *Attya eleiben* czac Őmaga méne (241. sor).

Birtokos személyjelezés

A többes szám harmadik személyben a birtokos személyjel: -ok, -ek, -ők, de gyakran az -ők helyett is -ek-kel találkozunk: az ő *léép Leányoc* (83. sor), Nem adá helt többé az ő *be/lédekne* (208. sor).

Igeragozás

Valószínűleg idegen nyelvi hatásra gyakori a feltételes mód használata: Nekem meg mongyátoc, mi iőuendő *vólna* (164. sor). Aztán a feltételes mód jelen idejében az egyes szám harmadik személyben (csak erre van példa) a személyrag -ja, -je-vel bővül: *venneye* (20. sor), *i/merneye* (333. sor). A tárgyas (határozott) és alanyi (általános) igeragozás szokatlan esetekben is többször előfor-

dul (erre l. Velcsov Mártonné 1977–1978: 57–69). A *tesz, lesz, vesz, megy* ige a jelen idő egyes szám harmadik személyben *-en* raggal bővül: *lé/æn* (180. sor, többször), *vi/æn* (236. sor), *mégyen* (249. sor).

Az az ez mutató névmás és az az határozott névelő viselkedése

A határozott névelőnek az változatával találkozunk a mássalhangzóval kezdődő szavaknak mintegy nyolcvan százalékában: *Az Varga* (3. sor), *az Cza/æarét* (71. sor). Más esetekben, azonos helyzetben *a*, *à* is: *A /æeretet* (4. sor), *ÉS à /æent* Iráfnac (132. sor), *à Sægény* embert (313. sor). Az *az, ez* mutató névmás *z*-je csak részben hasonul az utána álló mássalhangzóval kezdődő rag, névelő, illetve névmás kezdő mássalhangzójához: *ez fælec* (7. sor), *az mint* (321. sor), *az kic* benne biznac (192. sor), *Az míg* (330. sor), illetve *ebból* (135. sor, többször), *euel* (150. sor), *abban* (155. sor), továbbá *kit* (23. sor, többször), *Kiket* (81. sor, többször).

Mondattani jelenség

Szórend

Két jellegzetes, a szokásostól eltérő szórendtípust emelhetünk ki. Birtokos szerkezetben a birtokszó előtt gyakran megjelenik a harmadik személyű személyes névmás: *Szóla ő Attyánac* (17. sor), *az ő édes Attya* (53. sor). Nem ritkák aztán a teljesen szokatlan sorrendű mondatok: *Telamon királynac ha lenne halála* (14. sor), *Az ki az kazdagot nagyobnac alítya, | Isten nec átkában lenne Király mongya* (315–316. sor).

Helyesírás

Végül ki kell térnünk a *d + j* hangkapcsolat írásmódjára. Molnár József ugyanis – Heltai Gáspár nyelvét, helyesírását vizsgálván (Molnár 1963: 118–26) – azt írja, hogy Heltai ezt a hangkapcsolatot 1570-ig *dgy*-vel, 1670-től pedig *di*-vel jelöli. Nos, a Telamon királyról szóló széphistória szerzője – a Fortunatuséhoz hasonlóan (Szathmári 2008) – *dgy*-vel, illetve ritkábban *gy*-vel jelöli a jelzett hangkapcsolatot, jöllehet keletkezésének idejét – szintén a Fortunatuséval együtt – 1570 utánra tehetjük. Példák: *tudgya* (112. sor, többször), *Aprodgyával* (224. sor, többször), *meg hidgye* (169. sor), *fogadgya* (343. sor), illetve *gongyát* (59. sor), *mongya* vala (243. sor, többször).

5. Mielőtt a címben feltett kérdésre válaszolnék, hasonlítsuk össze a Telamon királyról szóló széphistória nyelvi és helyesírási állapotát a Fortunatuséval (l. Szathmári 2008). Azt tapasztaljuk, hogy ami a magánhangzók, a mássalhangzók, az alaktani jelenségek, a szórend és a helyesírás használatát illeti, szinte semmilyen különbség sincs a két széphistória között. (Csak zárójelben utalok rá: legfeljebb abban lehet különbség, hogy a Telamon királyról szóló szövegből hiányzik – valójában annak rövidege miatt – egy-egy jelenség, vagy éppen kevesebbszer fordul elő.) Tehát a Telamon királyról szóló széphistória szerzője sem követte Heltait – mint a Fortunatusé sem – a határozott névelőnek, a mutató, valamint a vonatkozó névmás ragos és névutós alakjainak a használatában,

írásmódjában. És a *d + j* hangkapcsolat írásában – ismét a Fortunatus szerzőjével egyező módon – szintén másként járt el, mint Heltai.

Megkockáztatom tehát azt a feltevést, hogy ugyanaz a személy lehet a két széphistória szerzője. Közelebről egy akkori erdélyi, talán éppen kolozsvári verselgető, rigmusoló protestáns pap, esetleg tanító. Gyakorlott verselő lehetett, bár korántsem volt igazi költő, hiszen nehézkes verselés, döcögő rímek jellemzik a széphistóriát. Mindamellet sikerültebb sorok, versszakok is kikerültek a tolla alól. Ilyen például a következő:

Telamon Királynac vala fő tanácsa,
Vitéz Polidorus mindenben dolgoisa,
Királynac mindenben iő tanács adója,
És a fzent Irálinac ertőye tudója.
(129–132. sor)

Egyébként a szerző a Szentírást minden bizonnyal jól ismerte: gyakran hivatkozik rá, miközben többször utal a hűség, az emberek közötti szeretet fontosságára, legtöbbször azonban a szegények és gazdagok Isten előtti egyenlőségét emlegeti. Bizonyos műveltségét a Görögországra, a görög történelem egyes alakjaira való hivatkozás mutatja.

SZAKIRODALOM

- Benedek Marcell (főszerk.) 1965. *Magyar Irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Horváth János 1957². *A reformáció jegyében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Molnár József 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemeskürty István 1972. Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76: 555–79.
- Névtelen. *Telamon históriája*. RMKT. 1990. IX. Sajtó alá rendezte: Horváth Iván, Lévy Edit, Orlovsky Géza, Stoll Béla, Szabó Géza és Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 600–3. Teljes szövegközlés mai helyesírással, de valamennyi ettől eltérő szövegrésznel mindkét forrás megjelölésével: 525–36.
- Reichard Piroksa 1910. Telamon históriája. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 31: 29–41, 199–210. Közben betűhív szövegközlés: 30–6.
- Szathmári István 2008. Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló XVI. századi széphistóriának? Sajtó alatt.
- Velcsov Mártonné 1977–1978. Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXII–XXIII: 47–69.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Who was the author of a 16th-century romance on King Telamon?

This paper discusses the authorship of a sixteenth-century epic poem featuring King Telamon. Two versions of that poem are known: a printed and a manuscript version. The former is currently taken to be the basic text version. As to the author of the poem, researchers agree that it is an

unknown person, except for Farkas Széll who claims, actually not quite on the basis of solid evidence, that the author is that of ‘Volter and Griseldis’: Pál Istvánfi. It has to be noted that people have extensively studied the mutual influence between this poem and the folk ballad ‘Kata Kádár’, on the basis of their similarities in content and motifs. Given that the romance on Fortunatus includes the story of King Telamon and his son Diomedes, and given that the two poems make the same kind of impact on their readers, the present author thinks that the same person may have written both. After a thorough comparison of the two poems in terms of phonology, morphology, syntax and orthography, and taking other circumstances into consideration, he concludes that the two poems may indeed have been written by the same person: probably a 16th century Protestant priest or perhaps a schoolmaster, possibly living in Kolozsvár.